

м-р Наде КОСТАДИНОВСКА - СПАСЕНОВСКА
НУ Музеј на РС Македонија, Скопје
Македонски национален комитет на Синиот штит

ЗАШТИТА НА КУЛТУРНИТЕ ДОБРА ВО МУЗЕИТЕ ПРЕКУ ЗАДАЧИТЕ И РАБОТАТА НА ШТАБОТ ЗА ЗАШТИТА И СПАСУВАЊЕ

Апстракт:

Заштитата на материјални и на нематеријални културни добра е една од приоритетните задачи и должности на музеите. Видовите на заштита на културните добра во рамки на музеите, се различни: заштита од распаѓање и од уништување на материјалите, заштита од кражби, заштита од исчезнување итн. Освен овие, постојат и други видови на заштита на културните добра, кои се од големо значење. Тоа се: заштита на културните добра при воени состојби и природни катастрофи (пожари, поплави и земјотреси). Ваквиот вид на заштита во рамки на музеите се извршува преку Штабот за Заштита и спасување, кој треба да е обучен за ваков вид на заштита. Штаб за Заштита и спасување потребно е да има во секоја институција која работи со културното наследство. Поради тоа во трудов ќе биде опфатена структурата на Штабот за Заштита и спасување како и нивните цели и задачи во рамките на ваквиот вид на заштита на културните добра.

Клучни зборови: природни катастрофи, поплави, музеј, заштита, материјални добра

Според Законот за музеи, музеите се тие што, покрај другото, се задолжени да водат грижа и заштита на музејските предмети: „Музеите вршат истражување, прибавување, средување, стручно и научно обработување и проучување, заштита, чување, објавување и презентирање на музејските предмети“ (ЗМ од 2004: <https://is.gd/PLT5bb>). Овој закон има и свои измени и дополнувања низ годините во 2008, 2010, 2011, 2015 и 2016: <https://is.gd/4xLOoo>).

Грижата за музејските предмети и нивната заштита е од особено значење поради нивно зачувување и нивно понатамошно опстојување. Заштитата што ја вршат стручните лица во музеите и која е регулирана со Законот за музеите и со Законот за заштита на културното наследство, се однесува на: реставрација, конзервација, чистење, соодветно чување на музејските предмети во музејските депоа, со прилагодена температура и влажност, како и соодветна грижа и заштита на музејските предмети во музејските поставки. Покрај таквиот вид заштита, кој е неопходен за зачувување на музејските предмети, во делот на грижа и на заштита, припаѓа и соодветна документација, заведување на музејскиот материјал во влезната книга.

Освен ваквиот тип грижа и заштитата која се води секојдневно во музеите, постои и специфична заштита на музејските предмети, која се извршува по потреба и тоа во случај на воена или на вонредна состојба. Со нив, но и со состојбите на природни катастрофи, како што се: пожар, поплава и земјотрес, од помали размери, во услови и кога не е прогласена вонредна состојба, постои соодветна заштита на музејските предмети, од типот на евакуација.

Со евакуација се врши планско, организирано и контролирано преместување на материјалните добра од загрозените подрачја на друго побезбедно место. Односно локација доволно оддалечена од постоечката и загрозена локација. Подготвувањето на активностите за спроведување на евакуацијата опфаќа организациски и оперативни мерки и постапки:

- начин на спроведување на евакуацијата (собирни места, правци на движење, број и вид на превозни средства, број и вид на екипи на стручни лица за логистичка поддршка, потребни материјални ресурси и др.);
- број и вид на објекти предвидени за сместување на културните добра;
- преглед на учесниците за спроведување на евакуацијата; (список на лица кои ја подготвуваат евакуацијата на експонатите и други предмети кои се носат на нова локација и список на лица кои се определени за прием на истите на нова локација);
- временски рокови за склучување на потребни договори;
- временски рокови за пополнување на Силите за заштита и спасување кои учествуваат во евакуацијата со персонал и материјални ресурси;
- едукација, обука и вежби, односно тренинг со лицата кои се предвидени да ја извршуваат евакуацијата (Богдановски 2019: 63).

Во согласност со Законот за заштита на културното наследство:

Културно наследство во опасност се сметаат и добрата кои се изложени на зголемена опасност што би можела да има штетни последици врз нивните суштински карактеристики.

1. Избувнување или закана од избувнување на вооружен судир;

2. Природни катастрофи, особено земјотреси, поплави, лизгање на земјиштето, пожари или прогресивни промени од геолошки, климатски и други природни фактори (ЗЗКН од 2004 година: <https://is.gd/vQFCGA>).

Заштита и евакуација на културните добра во музеите, според Законот за заштита и спасување (ЗЗС од 2004 г. со Законите за измени и дополнувања низ годините: 2008, 2010, 2011, 2014, 2015, 2016: <https://is.gd/F71ULu>), при вакви состојби врши Штабот за заштита и спасување, кој е задолжително тело во секоја музејска установа: „Штабовите при раководењето ги следат состојбите, ги координираат активностите и раководат со акциите за заштита и спасување (Уредба од 2006 година: <https://is.gd/UrWliv>)“. Членовите во Штабот за заштита и спасување се одредуваат од редовите на вработените во музеите: „Заради заштита и спасување на луѓето и материјалните добра, од природни непогоди, епидемии, епизотии, епифитотии и други несреќи се формираат единици и штабови за заштита и спасување“ (член 93 ЗЗС од 2004 г. и Законите за измени и дополнувања низ годините: 2008, 2010, 2011, 2014, 2015, 2016, <https://is.gd/F71ULu>). Штабот за заштита и спасување (во понатамошниот текст ШЗС) се состои од:

Командант на ШЗС, со задачи:

- да издаде Наредба за мобилизација на ШЗС и на Универзалната единица за заштита и спасување;
- да одржува состаноци на ШЗС;
- да формира група за прифаќање на музејските предмети;
- да презема мерки за забрзување на мобилизацијата;
- да го следи текот на мобилизирањето до мобилизациското место;
- да го следи текот на мобилизирањето до мобилизациското место;
- да врши координација за време на акциите.

Началник на ШЗС, со задачи:

- во отсуство на командантот да ја презема неговата работа;
- да ја организира работата на тимовите за мобилизација до мобилизациското место и да постави обезбедување;
- да им дава упатства и да ја следи работата на помошниците:
 - а. помошник на началникот за оперативни работи
 - б. помошник на началникот за урбанистичко-технички мерки
 - в. помошник на началникот за хуманитарни мерки
 - г. помошник на началникот извршител администратор
 - д. помошник на началникот извршител курир, возач
 - ѓ. командир на Универзалната единица за заштита и спасување
- да воспостави врска со Дирекцијата за заштита и спасување и да побара помош ако е потребна;
- да ги подготви писмените извештаи;

- да учествува во подготвување на: наредби, одлуки, решенија и сл.

Универзална единица за заштита и спасување (во понатамошниот текст УЕЗС), која се состои од:

а. командир на единицата, кој има задача:

- по Наредба за мобилизација, да се јави на мобилизациското место на ШЗС;

- да ја организира УЕЗС за мобилизација.

б. членовите на УЕЗС, кои се вработени во установата и кои немаат деца помали од 7 години (бројот на членовите зависи од бројот на вработените и големината на установата).

Редовната работа на ШЗС е:

- тековно да ја следи безбедносната состојба во музејот;
- да одржува редовни состаноци, да подготвува записници од состанокот;
- да подготвува Годишен план за безбедност и заштита;
- да издава Наредба за преземање на превентивни мерки за заштита од пожари за време на летниот период;
- да издава Наредба за преземање на превентивни мерки во случај на поголеми врнежи од снег и други природни катастрофи во зимскиот период;
- да подготвува План за безбедносна заштита на културното наследство од незаконски дејствија;
- да подготви План за итна акција во случај на незаконски дејствија;
- да подготви План за заштита и спасување;
- да подготви Проценка (анализа) на ризиците од незаконски дејствија;
- да подготви Упатство за начинот на ракување и употребата на Планот за заштита и спасување;
- да подготви План за тревожење – начин и постапки во случај на знак за тревожење,
- да подготви Наредба за тревога;
- да подготви План за евакуација;
- да има список на вработени и листа на поважни телефонски броеви;
- прописно да ги поставува ПП-апаратите во установата, тековно да ги проверува и да ги одржува, во согласност со Законот за пожарникарство (ЗП од 2017 година: <https://is.gd/I3CrV9>), да има подготвено список на бројката на поставеноста на ПП-апаратите во установата;
- да води грижа за исправноста и бројката на хидрантите во установата;
- да води грижа за поставеноста и за работата на камерите;
- да води грижа за поставеноста и за исправноста на системите за дојава на пожар.

Културното наследство кое се наоѓа во музеите е обемно. Музејските предмети, кои ги поседуваат музеите, при воени и при вонредни состојби, во зависност од ситуацијата, не можат да бидат евакуирани секогаш сите. Затоа, за да може полесно да се евакуираат, потребна е нивна селекција.

Поради тоа во музеите треба да се изработат Приоритетни листи на музејските предмети за евакуација. Во нив се запишуваат најзначајните музејски предмети, според: валоризацијата на предметот, вредноста, староста, значењето на самиот предмет. Во списокот, музејските предмети, мора да стојат со различен реден број, а со тоа и во различно време да бидат евакуирани.

Недостатокот во оваа ситуација е дека, вакви Приоритетни листи не се подготвени во сите музеи и не се пристапува (секогаш) со сериозност и важност кон нивно изработување. Многу често стручните лица, без претходна проценка и анализа, ги изработуваат овие листи, не разбирајќи ја нивната голема важност. Многу брзо можеме да се најдеме во која било вонредна состојба, која ќе не затече неподготвени за да го евакуираме и да го заштитиме нашето културно богатство. Тоа е големо невнимание и грешка од страна на стручните лица и на раководството на музејските установи. Исто така, освен невниманието, многу од стручните лица не ја познаваат и не се доволно едуцирани за оваа проблематика. Поради тоа во иднина мора да се посвети поголемо внимание за поголема едукација за ова прашање, на стручните лица и воопшто на сите вработени во музеите.

Сите музеи, а особено матичните музеи се должни преку различни програми, проекти или предавања да ја подигнат свеста за заштита на културните добра во воени и во вонредни услови бидејќи, во поглед на сите типови заштита, заштитата на културните добра при воени услови и за време на природни непогоди е една од најважните, зашто тогаш сме доведени во состојба да го изгубиме целото наше културно и историско богатство ако навремено не сме подготвени, едуцирани и обучени за тоа. За овој проблем пишува и Јован Ристов (2018), кој наведува исти или слични заклучоци во рамките на музејското работење за периодот од 2006 до 2011 година. Моите анализи за периодот до 2024 година го покажуваат истото. За жал, нема голем напредок во музејските установи по ова прашање освен, можеби, неколку стручни лица, кои се занимаваат со оваа проблематика. Но, тоа не е доволно. Повисоките органи, кои се вклучени во заштитата на културното наследство, мораат да направат комплетна измена на начинот на кој ја третираат оваа проблематика.

Друг проблем што се провлекува низ музејските установи, а влијае на заштитата и на спасувањето на културните добра е валоризацијата и ревалоризацијата на музејските предмети во музејските збирки:

Во изминатите 8 години, од кога се применува Законот за заштита на културното наследство, процесот на ревалоризација и рекатегоризација на јавните музејски збирки не е започнат во 10 музејски установи (Охрид, Струга, Неготино, Кавадарци, Велес, Свети Николе, Куманово, Кратово, Штип и Струмица). Другите музеи, тие што постоеле во времето на донесувањето на Законот (10), некои повеќе а некои помалку, извршиле ревалоризација на сите или само на некои од своите збирки (Ристов 2013: 47).

Валоризацијата на музејските збирки е од особено значење: за самата збирка, за музејските предмети, за установата и за државата. Со валоризација музејските збирки добиваат определена категоризација на важност и на вредност.

Музејските збирки се определуваат по категории. Тука спаѓаат и збирките кои се од особено значење. Ова е важно бидејќи во Приоритетните листи, најпрво на

списокот се наоѓаат музејските предмети од музејската збирка, која ја има категоријата – особено значење. Меѓутоа и тогаш е поволно да се направи редослед по важност на музејските предмети бидејќи, зависно од условите, можностите, ситуацијата во која се наоѓаме, при тие непогоди, не може да се евакуира секогаш цела музејска збирка, која е со категорија – од особено значење, особено ако, состојбата е животозагрозувачка за луѓето кои евакуираат. Затоа е пожелно на Приоритетните листи и тие музејски предмети да бидат ставени според валоризација, а целата збирка, која е со категорија – особено значење да биде запишана на списокот.

Освен точни и прецизни Приоритетни листи, потребно е музејските предмети да имаат и соодветна амбалажа за евакуација. Кај предметите, кои имаат рабови и линии, добро би било да имаат метални сандаци, во кои можат да се сместат, според димензијата што ја имаат. Помалите предмети или предметите што немаат точно определени линии, можат да бидат спакувани по неколку во еден сандак, соодветно заштитени едни од други, за да не се оштетат. Во секој сандак треба да има список со името на предметот, неговиот влезен и инвентарен број и кратки податоци за него.

Проблемот што се појавува, освен недобро составените Приоритетни листи, а некаде и непостоењето, е проблемот со местото на чување на тие предмети. Тие можеби се наоѓаат во постојаните поставки, други се наоѓаат во различни фиоки и витрини на различни места во депоата. Така поставени приоритетните предмети не можат многу лесно и брзо да се најдат, да се спакуваат и да се евакуираат (особено ако станува збор за голем и комплексен музеј). Најдобро е сите приоритетни предмети да бидат спакувани и да се чуваат на една локација. Но, тука се јавува друг проблем. Музеите немаат доволно исти парчиња или повеќе слични музејски предмети од кои едни би биле во постојаните поставки, а други би се користеле за привремените изложби и проекти, а трети би биле во приоритетниот дел на депото, бидејќи најчесто највредните и најубавите предмети се изложени, за да бидат претставени во јавноста. Затоа, процесот на заштита и на евакуација при природни непогоди, има свои недостатоци, со кои е неопходно да се позанимаваме во иднина. Бидејќи во зависност од ситуацијата при природни катастрофи и во зависност од колкав размер се тие, е невозможно да биде евакуирано сè, и забележано во приоритетните листи, особено ако објектот е со голема квадратура и површина, а при тоа нема доволно луѓе за евакуација. Исто така, во ШСЗ и во УЕЗС, луѓето што се обучени, според бројот на вработени и според големината на институцијата, не значи дека во дадениот момент сите ќе бидат присутни на работното место (можеби користат одмор, боледување, или се на терен и сл.). На Приоритетните листи за евакуација во повеќето музеи не се ставени нематеријалните културни добра, ниту пак тоа се спомнува како недостаток. Не се гледа секаде значењето на: документацијата, филмовите, теренските истражувања и дигитализираните материјали. За нематеријалните културни добра, секој музеј треба да има подготвено посебна просторија, каде што ќе се чуваат дигитализираните материјали, ставени на УСБ или на надворешен хард-диск. Од нив треба да има и неколку копии на други места во музејот бидејќи, особено при вонредни услови, најмногу страдаат културните добра и документацијата:

Кога е во прашање фазата на вонредни состојби имајќи ги предвид десетте фактори на деструкција на културните добра, тогаш се очекуваат и поголеми последици по музејските предмети и документацијата. Во такви прилики настанува брзо уништување на добрата и одеднаш брзо уништување на документацијата (Богоески 2018: 83).

Заштита и спасување на културните добра од пожари, од експлозии и од опасни материи

Што е пожар? Тоа е триаголник на согорување, каде што има материјал што гори, кислород и доволно топлина. Со отстранување на еден елемент, од тој триаголник, пожарот престанува. Но, изгорените музејски предмети не може да се обноват. Тие се изгубени засекогаш (Богоески 2019: 50).

Затоа, но и според Законот за заштита и спасување (ЗЗС од 2004 г. со Законите за измени и дополнувања низ годините: 2004, 2008, 2010, 2011, 2014, 2015, 2016, <https://is.gd/F71ULu>), музеите се должни да имаат: соодветни уреди и инсталации за заштита од пожари, противпожарна опрема, противпожарни апарати и сл. Освен тоа, треба да се посвети внимание на: користењето и на складирањето на запаливите материи, исправноста на инсталациите и внимателноста на вработените во музеите. Како последица на горењето во услови на пожар, можат да се појават и други појави, како што се: експлозија, рушење, отровни гасови и сл. Покрај другите основни мерки, во музеите се издава и Наредба за преземање на превентивни мерки за заштита од пожари за време на летниот период, се поставуваат натписи: „Забрането пушење“, „Забранет пристап со отворен оган“ и сл., се прави проверка на противпожарните апарати (ППА) и др. Во музеите треба да се организираат и задолжителни обуки на припадниците на Силите за заштита и спасување во делот на пожарната заштита, едукација на сите вработени во музеите и на обезбедувањето во музеите, за ова прашање, од страна на професионалци од Дирекцијата за заштита и спасување. Во случај на мали и почетни пожари, во музеите, со акцијата на гасење на пожарите раководи ШЗС. Гасењето на малите пожари се врши со ППА со кои располагаат музеите, со хидрантите (внатрешни и надворешни), кои се задолжителни за секој објект и мораат да бидат во исправна состојба иако, за жал, во многу музеи тие не се во добра состојба и треба итно да се преземат мерки за нивна поправка. Хидрантите треба да бидат поставени на пристапни места за нивно лесно наоѓање и употреба, бидејќи тие се една од најбитните алатки за локализирање на пожарот и за спречување на поголема катастрофа. Исто така, секој музеј треба да поседува и систем за дојава на пожар соодветно распределен низ објектот. Ако се работи за пожари од поголеми размери, тогаш се бара дополнителна помош од Противпожарната екипа, а ШЗС пристапува кон евакуација на: посетителите, вработените и културните добра. Тежиштето во локализирањето на пожарите и при гасење на пожарот се става на објектите и на просториите изградени од леснозапаливи материјали и простории во кои се чуваат вредни предмети или леснозапаливи материјали (трафостаница, библиотека, изложбени сали, депоа, лаборатории, канцеларии и сл.).

1. Мерки што треба да се преземат пред да настане пожар се:

- одржување и контролирање на електричната инсталација;
- одржување на средствата и на опремата за гасење на пожари;
- контрола на громобранската инсталација;
- контрола на системот за дојава на пожар.

2. Мерки за заштита и за спасување за време на пожарот се:

- навремено откривање на пожарот;
- исклучување на електричната мрежа;
- навремено гасење на пожарот со средствата за гасење пожар;
- барање помош (од страна на директорот на музејот) од Противпожарната бригада доколку пожарот е од поголеми размери или не може да се локализира.

3. Мерки за заштита и спасување по пожарот се:

- утврдување на причините за пожарот;
- утврдување на настанатата штета од пожарот;
- расчистување на објектот;
- подготвување извештај до надлежните органи.

Заштита и спасување од поплави

Заштитата и спасување од поплави во случај на катастрофи, се однесува на заштита и на спасување од оштетени постоечки инсталации (водоводна мрежа, топловодна мрежа и хидрантска мрежа). Во музеите, чест случај на предизвикување поплави од мали размери е: протекување од кровната конструкција, пукање водоводни цевки, мали внатрешни олуци, олуци што не се добро поставени за да ја опфатат целата вода од покривот на објектот, нечисти олуци, зачепување на канализациската мрежа, течење на подземни води и сл. Први што реагираат во случај на поплави е ШЗС. Ако поплавата е од помали размери, тогаш ШЗС пристапува кон испумпување на поплавените делови со пумпи, кофи и сл., а ако, поплавата е од големи размери, тогаш ШЗС пристапува кон евакуација на: посетителите, вработените и културните добра, од делот каде што е поплавено, и се бара помош од: Локалното одделение за заштита и спасување, како и Дирекцијата за заштита и спасување и Центарот за кризи. За да се избегнат поголеми катастрофи при поплави треба да се спроведуваат тековни активности и мерки за заштита, како и обука на Силите за заштита и спасување и за едукација на вработените во музејските установи.

1. Мерки за заштита и спасување пред поплава се:

- одржување на инсталациите (водоводна мрежа, топловодна мрежа и хидрантска мрежа);
- одржување на средствата за спасување од поплави.

2. Мерки за заштита и спасување за време на поплава се:

- навремено известување за поплавата;

- затворање на главните вентили за довод;
- евакуација на: посетителите, вработените и културните добра;
- исцрпување на водата со пумпи, кофи и сл.;
- обезбедување премин преку водата;
- барање помош (од страна на директорот на музејот) од: Локалното одделение за заштита и спасување, Дирекцијата за заштита и спасување и Центарот за кризи ако поплавата е од поголеми размери.

3. Мерки за заштита и спасување по настанатата поплава се:

- утврдување на причините за поплавата;
- процена на настанатата штета предизвикана од поплавата;
- расчистување на објектот;
- подготвување извештај до надлежните институции.

Заштита и спасување од урнатини

Овој вид заштита и спасување опфаќа мерки за: заштита од уривање, извидување на урнатината, пронаоѓање на затрупаните, осигурување на конструкцијата на оштетените делови од објектот и преземање мерки за заштита од дополнителни опасности.

Урнатини се појавуваат при посилен земјотрес, при експлозии, при пожари и сл., а во некои случаи и при помали земјотреси ако не е изграден објектот според стандардите за градење.

При урнатини, први кои реагираат е ШЗС ако урнатините се мали и се резултат на мали експлозии, кои се завршени или се дел од локализиран и изгаснат пожар. Но, ако се работи за урнатини, кои се настанати од силен земјотрес кој е причина за прогласување на вонредна состојба, тогаш се вклучуваат и силите на Дирекцијата за заштита и спасување и Центарот за кризи.

ШЗС врши: откривање на настраданите затрупани во урнатините и пристапува кон нивно извлекување; дава прва помош на повредените; ги пребројува присутните; ако урнатините се во делот на изложбените сали или депоата, тогаш пристапува и кон откривање и извлекување на културните добра; потоа се утврдуваат штетите настанати од уривањето; се расчистува објектот; и се подготвува извештај до надлежните органи.

За да се заштитат музејските предмети (особено оние од керамика, стакло и порцелан, кои, при потреси, можат да се скршат, и предметите од месинг, кои можат да се набијат при падот), при земјотреси и други потреси, треба соодветно да бидат чувани во музејските депоа. Во музеите во светот се применуваат најразлични современи методи за фиксирање на предметот во депоата, со што би се спречило негово уништување при различни потреси. Но, некои од музеите во Македонија, се далеку од тие стандарди. Тоа не значи дека не можеме да ги заштитиме музејските предмети со она што веќе го имаме, а сепак тоа да биде функционален начин на заштита. Најчесто ваквите музејски предмети се чуваат на отворено на рафтови, едни до други, притоа немајќи никаква заштита за спречување на падот на предметите. Во ваков случај е потребно предметите да бидат одделени едни од други и да бидат сместени на мали рафтови, а на предната

и на задната страна да бидат поставени попречни даски за заштита. На тој начин музејските предмети ќе бидат фиксирани. Уште подобра заштита би обезбедиле ако, за секој предмет, имаме соодветна кутија според димензијата на предметот, која внатре е обложена, за да штити од потреси. Сместувањето во кутии е повољно и поради заштита на самиот предмет од влагата и од мувлата, кои можат да се најдат во музејските депоа.

Кога зборуваме за заштита на музејските предмети од природни непогоди, ообено во депоата, тогаш мораме да размислуваме и за заштита од повеќе природни непогоди во исто време. Затоа, поставувањето на заштитата од потреси (на рафтовите на коишто се наоѓаат најразлични предмети), а притоа употребувајќи дрвен материјал, би била лоша одлука во случајот кога станува збор за природна непогода, како што е пожарот. Затоа би било повољно ако рафтовите и конструкцијата за прицврстување на рафтовите биде метална. Кутиите во кои ќе бидат сместени предметите, исто така е пожелно да бидат од метал, а музејските предмети треба да бидат поставени на поголема висина на рафтовите, односно да не се оставаат на подот, поради заштита од поплави. Поголема заштита на музејските предмети ќе имаме ако во депоата има простор за сместување на секој предмет и ако има доволно простор, за да може слободно да се пристапи до секој музејски предмет.

Користена литература

Кирилични изданија

Ристов, Ј. 2018. Извори на споменичкото право во Македонија ТОМ V – Акти за културно наследство на Република Македонија (2006-2011). Скопје: Конзерваторски центар – Скопје.

Сајтографија

Богдановски, М. 2013. „Планови за заштита на музејските добра во вонредни состојби“. *е-Штит*, бр. 1. Скопје: Син Штит: <https://is.gd/aoqV2b> [Пристапено на 26.12.2024].

Богоески, К. 2018. „Приоритети при заштитата на музејските културни добра“. *е-Штит*, бр. 4. Скопје: Син Штит: <https://is.gd/Dxwe63> [Пристапено на 26.12.2024].

Богоески, К. 2019. „Безбедност на музејските колекции и заштита од пожар“. *е-Штит*, бр. 5. Скопје: Син Штит: <https://is.gd/BToc1P> [Пристапено на 26.12.2024].

Ристов, Ј. 2013. „Нормативна рамка за остварување на грижата на музејските добра – превентивна заштита“. *е-Штит*, бр. 1. Скопје: Син Штит: <https://is.gd/EwDNTT> [Пристапено на 26.12.2024].

Закони

Закон за музеите, прогласен од Собранието на Република Македонија на седница одржана на 15 септември 2004 година, Скопје, бр. 07-3720/1, објавен во Службен весник на Република Македонија бр. 66 од 01.10.2004 година,

<https://is.gd/PLT5bb> со Законите за измени за дополнување на Законот 89/2008, 116/2010, 51/2011, 88/2015, 152/2015 и 39/2016 година, <https://is.gd/4xLOoo> [Пристапено на 26.12.2024].

Закон за културата, донесен од Собранието на Република Македонија на седница одржана на 24 јуни 1998 година, бр. 07-2618/1, објавен во Службен весник на Република Македонија бр. 31 од 02.07.1998 година, <https://is.gd/IlkXES> и Законите за измена и дополнување на Законот за култура објавени во Службен весник на Република Македонија бр. 49/2003, 82/2005, 24/2007, 116/10, 47/11, 51/11, 136/12, 23/13, 187/13, 44/14, 61/15, 154/15, 39/16, 11/18: <https://is.gd/F71ULu> [Пристапено на 23.12.2024].

Закон за заштита на културното наследство, прогласен од Собранието на Република Македонија на седница одржана на 19 март 2004 година, Скопје, Бр. 07-1238/1 објавен во Службен весник на Република Македонија бр. 20 од 02.04.2004 година: <https://is.gd/vQFCGA> [Пристапено на 22.12.2024].

Закон за заштита и спасување, прогласен од Собранието на Република Македонија на седница одржана на 26 мај 2004 година бр. 07-2271/1 објавен во Службен весник на Република Македонија бр. 36 од 10 јуни 2004 година со Законите за изменување и дополнување на Законот за заштита и спасување објавени во Службен весник на Република Македонија бр.49/04, 86/08, 124/10, 18/11, 41/14, 129/15, 71/16 и 106/16, <https://is.gd/F71ULu> [Пристапено на 23.12.2024].

Закон за пожарникарство, прогласен од Собранието на Република Македонија на седница одржана на 16 ноември 2017 година, бр. 11-1806/3, објавен во Службен весник на Република Македонија бр. 168 од 21.11.2017 година, Пречистен текст: <https://is.gd/I3CrV9> [Пристапено на 25.12.2024].

Уредба за начинот на раководење и командување со силите за заштита и спасување и командите, Службен весник на РМ бр. 19-388/1 од 2006 година, <https://is.gd/UrWliv> [Пристапено на 26.12.2024].